

Förnybart, reliabelt och tvåsamt föräldraskap **Om subjektiv och objektiv produktivitet hos några suffix**

Sven-Göran Malmgren

Inledning

Ett viktigt begrepp i ordbildningsläran är 'produktivitet'. Ett prefix eller suffix anses produktivt om det används i nutiden för att bilda nya ord. Ett villkor är också att själva ordbildningsprocessen sker i svenskan, alltså att de nya orden inte är inlånade i sin helhet. Om man sålunda vill bedöma produktiviteten hos suffixet *-ist* i nusvenskan, så är t.ex. ordet *mopedist* relevant, eftersom det garanterat är bildat i svenskan för inte alltför länge sedan (*moped* är en svensk nybildning), men knappast *minimalist*, som med stor sannolikhet är inlånat i sin helhet från engelskan.

Trots att termen *produktivitet* är så central, poängteras villkoret att ordbildningsprocessen ska vara inhemska inte alltid tillräckligt i svenska ordbildningsläror (t.ex. Söderbergh 1967:44f., Thorell 1981:7f. och, för att nämna en mer kortfattad framställning, Malmgren 1994:66ff.). Tydligast märks detta i ordbildningsläroras exempelsamlingar, där man sällan får klart för sig om det är fråga om lån eller svenska bildningar och där uppenbara lån ibland får ge stöd åt bedömningen att ett suffix är produktivt (se t.ex. nedan om suffixet *-abel/-ibel*). När detta är sagt, bör det snabbt understrykas att det givetvis ofta är svårt eller omöjligt att avgöra om en ny avledning är ett lån eller en inhemska bildning.

Rätt definierad är termen *produktivitet* förvisso oundgänglig, men man måste förstås hålla i minnet att uttryck som *produktiva suffix* är metaforiska (eller kanske metonymiska). Det är inte suffixen som är produktiva utan språkbrukarna, eller åtminstone vissa språkbrukare. Att ett suffix är produktivt betyder alltså att ett – troligen relativt litet – antal språkbrukare skapar nya ord med hjälp av suffixet och att åtminstone någon del av dessa nybildningar tas i bruk inom språksamfundet. Detta är kanske självklarheter, men de ger upphov till en intressant fråga: hur vet språkbrukarna att ett prefix eller suffix är produktivt resp. improduktivt? Eller för att fokusera den minoritet bland språkbrukarna som skapar nya ord: hur vet de att ett ord, bildat med hjälp av ett visst (produktivt) suffix, har stora chanser att etablera sig, medan ett annat ord, bildat med hjälp av ett annat (mindre produktivt) suffix, knappast kommer att bli accepterat och använt?

Låt oss se på ett erkänt improduktivt suffix, *-dom*. Det finns ett antal viktiga svenska ord som är bildade med hjälp av detta suffix, t.ex. *visdom*, *ungdom* och *ålderdom*. Alla svenska språkbrukare kan analysera dessa ord och t.ex. uppfatta betydelsen 'det att vara ung' hos ordet *ungdom*, eller allmännare betydelsen 'det att vara (x)' hos suffixet. Morfemet *-dom* får – åtminstone – sägas ingå i deras passiva morfemförråd.¹ Det finns då ingen uppenbar anledning till att man inte skulle kunna bilda nya avledningar av nya adjektiv eller substantiv med hjälp av suffixet *-dom*. Men det sker inte, och kommer troligen inte att ske inom överskådlig tid. Varför?

En typ av svar som ibland ges i ordbildningsläror är ungefär att improduktiva suffix som *-dom* har "trängts undan" av andra suffix, i detta fall kanske i synnerhet *-het*. Problemet med sådana förklaringar är att de, liksom uttryck som *produktiva suffix*, ger intrycket att suffix har ett eget liv. En förklaring som tydligare sätter språkbrukarna i centrum vore att föredra. Den

¹ Alternativt har språkbrukarna lärt in alla de ca 30 orden på *-dom* lexikalt, alltså utan att uppfatta något morfem *-dom*. Här bortser vi från denna trots allt ganska osannolika möjlighet.

viktiga iakttagelse som många språkbrukare troligen kan göra, om de betraktar de ca 30 *-dom*-orden i svenskan, är att inget av dem ger intryck att vara ens något så när nybildat. I varje fall lite äldre språkbrukare skulle utan vidare, och helt oberoende av eventuella ordbokskunskaper, kunna göra bedömningen att inget viktigt nytt *-dom*-ord har bildats i svenskan på åtminstone 50, kanske inemot 100 år¹ – bl.a. av det triviala skälet att de har minnen av att alla nu förekommande *-dom*-ord användes redan i deras barndom.

Man kan alltså anta att det i språkbrukarnas kunskap om ett suffix ingår kunskap – eller intuitioner – om huruvida det kan användas för att bilda nya ord eller inte. Och denna deras kunskap kan i princip bara grunda sig på av dem iakttagen förekomst resp. icke-förekomst av nya ord bildade med hjälp av morfemet.

Detta enkla resonemang antyder att termen *produktivitet* kanske bör problematiseras en smula. Om termen ska vara riktigt intressant, bör den enligt min mening inte bara hänföra sig till det faktiska antalet nybildade ord under en viss tidsperiod, utifrån ett givet suffix. Den bör också säga något om *prognosen* för suffixet. Och suffixets framtida produktivitet hänger med all säkerhet inte bara samman med *antalet* ord som nyligen bildats med dess hjälp, utan även med *arten* av de nybildade orden, och med stor sannolikhet också med deras frekvens. Med ”arten” av de nybildade orden menas här i första hand i hur hög grad deras status som nybildningar är synlig för språkbrukarna. Detta är lite komplicerat, men utrymmet tillåter bara att vi illustrerar det med hjälp av ett kanske övertydligt exempel.

Vi kan tänka oss att det nyligen bildats två avledningar med hjälp av ett visst suffix, och att de är ungefär lika frekventa. I den ena avledningen är grundordet nytt, och vi antar att det

² Det yngsta *-dom*-ordet i NEO, *Nationalencyklopedins ordbok*, är *ynkedom*, från 1876. SAOB ger några senare, men troligen rätt tillfälliga, bildningar, som *slavdom* (1880) och *grådom* (1916). Den stora majoriteten av *-dom*-orden är bildade redan i fornsvenskan, och det näst *ynkedom* yngsta *-dom*-ordet i NEO är bildat på 1500-talet.

uppfattas som sådant av de flesta språkbrukare. I den andra avledningen är grundordet gammalt. Det är då sannolikt att den första avledningen uppfattas som ett nytt ord av fler språkbrukare än den andra. Med stöd av resonemanget ovan kan man anta att den första nybildningen är viktigare för suffixets framtida produktivitet än den andra.

Sådana överväganden kan leda till slutsatsen att det är lämpligt att skilja mellan *objektiv* och *subjektiv produktivitet* hos suffix. Objektiv produktivitet skulle rätt och slätt vara det som traditionellt kallats produktivitet, alltså antalet nybildningar med hjälp av suffixet under en viss tidsperiod (som inkluderar nuet). Den subjektiva produktiviteten är den bild språkbrukarna kan göra sig av suffixets användbarhet på grundval av dessa nybildningar (och kanske också – ”felaktigt” – på grundval av direkt inlånade ord som de inte kan skilja från svenskproducerade nybildningar). Den subjektiva produktiviteten påverkas, som nyss utretts, inte bara av antalet nybildningar utan också av deras art och frekvens. Viktigast är troligen hur synlig nybildningarnas karaktär av novationer är.

Resten av uppsatsen ska ägnas åt att illustrera de här tankegångarna med hjälp av fyra suffix, tre adjektiviska och ett substantiviskt. För tre av suffixen, *-abel/-ibel*, *-sam* och *-skap*, gäller att deras produktivitet i nusvenskan har bedömts olika av olika forskare. Det fjärde, *-bar*, är okontroversiellt i det avseendet. För enkelhets skull tillåter jag mig en skenbart kanske drastisk operationalisering av begreppet ’(objektiv) produktivitet’ hos ett suffix. Därmed menas i fortsättningen i första hand antalet etablerade – inte tillfälliga – nyord som har bildats med hjälp av suffixet under de senaste ca 50 åren. I andra hand räknas också mer tillfälliga nybildningar. Men för att ett suffix över huvud taget ska räknas som produktivt, krävs i princip minst en etablerad nybildning under den senaste femtiårsperioden.

Tidsgränsen kan verka godtycklig men bygger i själva verket på resonemanget ovan: ord som är mindre än 50 år gamla kan fortfarande identifieras som relativa nyord av förhållandevis unga språkbrukare, t.ex. vår jubilar, och många språkbrukare

kan t.o.m. minnas när de själva började höra eller använda dem. Dessa ord ger därför signaler till många språkbrukare om att det är fritt fram att använda motsvarande suffix för att bilda nya ord. Därmed skapas så att säga en länk mellan den objektiva och den subjektiva produktiviteten.

Suffixet *-abel/-ibel*

Suffixet *-abel/-ibel* betecknas som produktivt av Thorell (1981:123) men som improduktivt av SAG (II:183). Av Thorells exempel är *flexibel* (årtal för första belägg för den moderna betydelsen i svenskan 1964, men belagt redan 1906 i annan betydelse) det enda som möjligen skulle kunna ge stöd åt hans bedömning. Fler nya *-ibel*-ord finns inte,¹ bortsett från eventuella tillfälliga bildningar, och det enda någorlunda nya *-abel*-ordet är *reliabel* (1947). Men både *flexibel* och *reliabel* är med största sannolikhet inlånade i sin helhet och därför irrelevanta i produktivitediskussionen. Det är t.o.m. tveksamt om de kan analyseras av språkbrukarna, eftersom grundleden är tämligen ogenomskinliga. De kan därför inte bidra till att höja den subjektiva produktiviteten hos suffixet. I Språkbankens 90-talsmaterial finns heller inga nya *-abel/-ibel*-ord, inte ens tillfälliga sådana. Det är ingen tvekan om att SAG:s bedömning av den objektiva produktiviteten av *-abel/-ibel* är den riktiga.

Det kan för övrigt starkt ifrågasättas om suffixet *-abel/-ibel* någonsin har varit produktivt i svenskan. Skautrup (1953:372 och 1968:260) karakteriserar det som improduktivt i danskan, inte bara i nyare utan även i äldre tid. En sökning i OSA-databasen ger ca 100 *-abel*-ord och knappt 50 *-ibel*-ord, och det stora flertalet av dem verkar vara inlånade i sin helhet, i äldre tid troligen oftast direkt från franskan, senare mest med

¹ NEO tar visserligen upp *negligibel* (1985), men det är uppenbarligen en variantform till *negligeabel* (1913). NYORD tar upp *konvertibel* (1958, om valuta), men här är det på sin höjd fråga om ökad användning, eftersom ordet i samma betydelse enligt SAOB är belagt redan 1854. Ökad användning, och ny betydelse, kan givetvis också ordet *kompatibel* visa upp, men dess grundled är helt ogenomskinligt.

tyskan eller engelskan som sista långgivande språk. Endast vid ett litet fåtal *-abel/-ibel*-ord tycks SAOB hävda en inhemsk ordbildningsprocess. Det gäller ord som *approbabel* ("till *approbera*"), *realisabel*, *revocera/revokabel* ("till *revocera*") o.d. Det rör sig alltså för det första om minst sagt perifera ord, för det andra om ord som, såvitt man kan se, även de mycket väl kan vara inlånade i sin helhet (jfr fra. *réalisable*). Ordpar som *revocera/revokabel* tycks också ge en del av förklaringen – tillsammans med förekomsten av det behändigare suffixet *-bar* – till att *-abel/-ibel* aldrig har etablerat sig som ett levande ordbildningselement i svenskan: det för i många fall med sig alltför komplicerade regler om konsonantförändringar i grundledet.

Suffixet *-bar*

Om produktiviteten hos suffixet *-bar* råder enighet bland forskarna (Thorell 1981:125, SAG II:183 m.fl.). I NEO tas åtskilliga nya *-bar*-ord upp, t.ex. *bredbar* (1969), *försumbar* (1954), *förnybar* (1970-talet) och *klyvbar* (1956). I NYORD hittar man vidare *programmerbar* (1960-talet) och i Språkbankens 90-talsmaterial bl.a. *badbar* (1992), *sökbar* (troligen 1980-talet) och *återvinningsbar* (troligen 1970- eller 1980-talet). Suffixet *-bar* är utan tvekan ett av de starkaste adjektivbildande suffixen, och flera av nybildningarna kan identifieras som sådana av många språkbrukare, bl.a. *sökbar*, *programmerbar* (har anknytning till IT-området), *klyvbar*, *återvinningsbar* och *förnybar* (har anknytning till annan modern teknik och är viktiga i samhällsdebatten). Den subjektiva produktiviteten hos *-bar* bör alltså – liksom den objektiva – vara mycket stor. Om suffixets styrka vittnar också det faktum att det på senare tid har använts tillsammans med substantiviska grundled, bl.a. i orden *kontaktbar* och *profitbar*.

I ett avseende har dock användningen av *-bar* inskränkts, om man jämför med äldre svenska. Numera är de nybildade adjektiven alltid passiva, och om grundordet är ett verb, måste det

vara transitivt. Tidigare kunde grundordet vara ett intransitivt verb och de motsvarande adjektiven följaktligen aktiva. Det yngsta adjektivet av detta slag i svenskan är *hållbar* (1852, till det intransitiva *hålla*). Möjligen är dock de flesta eller alla aktiva *-bar*-adjektiv inlånade i sin helhet från tyskan.

Suffixet *-sam*

Suffixet *-sam* betecknas som produktivt av Thorell (1981:123) men som improduktivt av SAG (II:183). Här möter vi för första gången ett svårbedömt fall. Å ena sidan är det yngsta riktigt etablerade *-sam*-ordet belagt så tidigt som 1930. Ordet är *lönsam* och det faller sålunda på 50-årskriteriet (f.ö. är *lönsamhet* belagt redan 1914). Å andra sidan har suffixet använts även i nyare tid för nybildningar som dock visat sig mer eller mindre tillfälliga. SAOB tar t.ex. upp *studersam* (1954), *skapsam* (1955) och *strövsam* (1958). Alla tre orden är nollfrekventa i Språkbanken, och det sista ordet är en uppenbart skämtsam analogibildning, tillfälligt använd i frasen *ett strövsamt par* med anspelning på den fasta frasen *ett strävsamt (gammalt) par*. En annan skämtsam nybildning, *drönsam*, förekommer som rimord till *lönsam* i en sång av Owe Thörnqvist. För samtliga dessa tillfälliga bildningar gäller att grundorden är gamla, varför de knappast har kunnat ge något positivt bidrag till suffixet *-sam*:s subjektiva produktivitet.

Det finns dessutom två förhållandevis etablerade *-sam*-ord som är yngre än *lönsam* men som troligen bildats på annat sätt än genom avledning med hjälp av suffixet *-sam*. Det ena är *missskötsam* (1950), som teoretiskt kan vara bildat antingen som en suffixavledning till *missköta (sig)* eller som en antonymisk prefixavledning till *skötsam* (det ordet är belagt 1895). Det senare alternativet förefaller dock klart troligare; antonymbildning är den kanske mest basala semantiska

avledningstypen, och när *misskötsam* bildades fanns redan ett parallellt antonympar som kunde tjäna som mönster, nämligen *klädsam/missklädsam*.

Det andra nya *-sam*-ordet är *tvåsam*. SAG betecknar det som en analogibildning till *ensam* som inte är relevant för bedömningen av suffixet *-sam:s* produktivitet. Ordet förekommer förmodligen första gången som titel på en roman av Willy Kyrklund (1949). Det är alltså snarast fråga om en ordbildning av konstnärligt slag. Men *tvåsam* har knappast blivit ett allmänt brukat ord, utom som led i *tvåsamhet*, som är belagt första gången 1966 och som har blivit ett ganska vanligt ord (42 belägg i Språkbanken mot 3 för *tvåsam*, varav två refererar till Kyrklunds roman). I analogi med SAG:s hypotes om *tvåsam* kan man fråga sig om inte *tvåsamhet* är bildat efter mönster av *ensamhet* snarare än som en avledning av *tvåsam*. Hur som helst är SAG:s bedömning säkert korrekt: ordet *tvåsam* gör inte suffixet *-sam* produktivt.

Däremot kan man nog hävda att *misskötsam* och i synnerhet *tvåsam* i någon mån påverkar suffixet *-sam:s* subjektiva produktivitet positivt. Många språkbrukare kan se att *tvåsam* och särskilt *tvåsamhet* är nya ord, t.o.m. att det längre ordet bär en tydlig 60- eller 70-talsprägel, och den egenartade ordbildningsprocessen behöver språkbrukarna inte genomskåda. Allt detta skulle då kunna leda till slutsatsen att den objektiva produktiviteten hos *-sam* är noll, men den subjektiva produktiviteten trots allt något över noll. Uttryckt på annat sätt: det är troligen så att det inte bildats något viktigt *-sam*-ord på över 70 år på det normala sättet, men prognosen för suffixet är ändå inte helt nattsvart.

Det kan till sist noteras, att både Thorells positiva och SAG:s negativa bedömning av suffixets objektiva produktivitet kan vara riktiga. SAG:s bedömning avser läget vid 1900-talets slut, men Thorells situationen för 20 år sedan, när ordet *lönsam* fortfarande bara var 50 år gammalt och många svenskar ännu kunde minnas när de själva började höra eller använda ordet. Helt klart är i varje fall, att produktiviteten hos suffixet *-sam* har minskat stadigt sedan 1800-talet och möjligen nått

nollpunkten mot slutet av 1900-talet. Om suffixets produktivitet i mitten och slutet av 1800-talet vittnar ord som *stillsam* (1860), *klädsam* (1883), *slitsam* (1895) och *skötsam* (1895).

Suffixet -skap

Även produktiviteten hos det substantiviska suffixet *-skap* (trots att det kan böjas på två sätt betraktar vi det som ett enda suffix) har bedömts olika av olika forskare. SAG (II:40) bedömer suffixet som produktivt och motiverar bedömningen med nybildningar som *kändisskap* och *sponsorskap* och dessutom med *föräldraskap*, som är ett ganska gammalt ord men som har fått nytt liv under de senaste decennierna (bl.a. genom uttrycket *aktivt föräldraskap*). Thorell (1981:113) betecknar suffixet som ”i någon mån levande”,¹ medan Josefsson (1997:94) snarast betecknar det som improduktivt (”[not] really productive”).

Det är dock ingen tvekan om att suffixet är produktivt. Utom SAG:s exempel kan bl.a. det viktiga ordet *utanförskap* (1970, och dessutom starkt ökad användning sedan 90-talet) anföras. I NYORD tas de något mindre centrala *idolskap* (1963) och *invandrarskap* (1973) upp. Sökning i Språkbanken ger vidare hyggligt frekventa ord som *annorlundaskap* (1994), *kompisskap* (1987) och *musikantskap* (1994). Sammanlagt har inemot ett tiotal icke tillfälliga *-skap*-ord bildats under de senaste 40 åren. Eftersom flera av dem har grundord som kan identifieras som nya ord av de flesta språkbrukare (*kändisskap*, *sponsorskap*), och eftersom åtminstone ett av de nybildade -

¹ Som stöd för sin försiktigt positiva bedömning anför Thorell bl.a. ordet *favoritskap*, som dock är belagt redan på 1700-talet. Riktigt är emellertid att ordets frekvens ökat under senare år, framför allt tack vare idrottspråket. Med den terminologi som föreslagits här kan man säga att orden *favoritskap* och *föräldraskap* inte bidrar till suffixet *-skap*:s objektiva men väl till dess subjektiva produktivitet.

skap-orden är högrekvent (*utanförskap*) är dessutom suffixets subjektiva produktivitet inte obetydlig.

Återigen kan det vara så att de skilda bedömningarna hos Thorell och SAG speglar en reell förändring över en tjugoårsperiod eller något mer. Det verkar faktiskt som om det tidigare svagt produktiva suffixet *-skap* har använts mer och mer under de senaste decennierna. Och prognosen för suffixet tycks vara ganska ljus, att döma av den rätt höga subjektiva produktiviteten.

Sammanfattning och slutord

I den här uppsatsen har jag i första hand försökt argumentera för att termen *produktivitet* behöver preciseras och förfinas något. En skillnad mellan *subjektiv* och *objektiv produktivitet* har föreslagits liksom en högsta ålder på ca 50 år som krav på de avledningar som kan räknas som relevanta vid bedömningen av produktiviteten hos ett suffix (eller prefix). Av uppsatsen framgår också att Språkbanken – och av Språkbanken beroende ordböcker – kanske bör beaktas mer vid produktivetsbedömningar än vad som hittills skett.

Litteratur

Josefsson, Gunlög 1997. *On the principles of word formation in Swedish*. Lund.

Malmgren, Sven-Göran 1994. *Svensk lexikologi*. Lund.

NEO = *Nationalencyklopedins ordbok* 1–3. Höganäs 1995–96.

NYORD = *Nyord i svenskan från 40-tal till 80-tal*. Utarbetad av Svenska språknämnden. Stockholm 1986.

OSA se SAOB.

SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund 1897–. (Jämte motsvarande databas, OSA-databasen.)

Skautrup, Peter 1953. *Det danske sprogs historie*. III. København.

Skautrup, Peter 1968. *Det danske sprogs historie*. IV. København.

Söderbergh, Ragnhild 1968. *Svensk ordbildning*. Stockholm.

Thorell, Olof 1981. *Svensk ordbildningslära*. Stockholm.